

CHAPTER «PHILOLOGICAL SCIENCES»

LINGUISTIC AND EXTRA-LINGUISTIC ASPECTS OF CONTRASTIVE DERIVATIVES CREATION

МОВНІ Й ПОЗАМОВНІ АСПЕКТИ ТВОРЕННЯ КОНТРАРНИХ ДЕРИВАТИВ

Inna Berkeshchuk¹

Nataliia Ladyniak²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-499-3-15>

Abstract. Presently, in the development of Ukrainian derivatology, the issue of identifying the typology of word formation, which is based on the functional load of the derivative words, is becoming more and more relevant, and this issue can be solved only within the framework of the approach that has been formed relatively recently. In word formation, it is called base-centred because it focuses on the derivational base as a typologising factor. The aim of the base-centred direction is to describe the derivational potential of different classes of derivational lexemes, to find out the linguistic and extralinguistic factors that determine their word-formation ability. The aim of the study is to identify the structural and semantic typology of the respective nouns, to identify the factors that regulate the derivational power of Ukrainian names of tools, body parts and metals. The main objectives are to analyse the factors that influence the word-formation capacity of derivative nouns; to consider the semantic correlation of derivative nouns with their derivatives; to investigate the ways and means of realising the word-formation meanings of these desubstantives. The object of the study is the pronoun word formation of the modern Ukrainian language. The subject

¹ Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Ukrainian Language,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Ukraine

² Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Language,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Ukraine

of the study is the linguistic and extra-linguistic factors of the production of lexemes from the names of tools, body parts and metals. The materials of the research can be used in derivatological studies when describing word-formation nests, for characterising the word-formation system of desubstantives in monographic works. The results and materials obtained can be used for compiling morphemic and word-formation dictionaries, as well as in university courses on morphemics and word formation and in relevant textbooks and manuals. The Ukrainian names of tools, body parts and metals are included in the lexical system of the Ukrainian language as certain lexical and semantic groups of words. Considering the semantic characteristics of the studied derivatives, their structural and functional parameters, the dominant factors that influence the word-forming capacity of the studied groups of derivatives are determined. These are the following for derivatives: lexical semantics of derivatives, symbolic meaning, stylistic marking, synonymy, derivativity/non-derivativity, systemic substitution (we are talking about the redundancy of a derivative, provided that a derivative with a different format, but the same meaning or its place in the lexical system of the language is replaced by a jointly functional linguistic unit of a non-word structure). The realisation of the outlined semantics by derivatives derived from the names of tools, body parts and metals is achieved through various means, among which suffixation prevails. Other means of word formation are prefixes, confluations (especially when creating derivatives from somatisms), and the postfix '-ся', which is combined with suffixes or confluations. Compound derivatives are formed by word-, stem-, or word-, stem- with suffixation elements.

1. Вступ

Тривалий час ключова роль у систематизації та класифікації дериватів, а також у їх структуруванні відводилась словотворчому форманту, який виконує класифікаційну, поняттєву, уточнювальну, семантичну та оцінно-стилістичну функції, а роль твірної основи залишалась поза увагою.

На сучасному етапі розвитку української дериватології актуальності набуває питання виявлення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних слів, а розв'язання цього питання можливе тільки в рамках підходу, який сформувався порів-

няно недавно. У словотворі він названий основоцентричним, бо зорієнтований на твірну основу як типологізувальний чинник. Метою основоцентричного напрямку є опис дериваційного потенціалу різних класів твірних лексем, з'ясування лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які детермінують їх словотворчу здатність.

Звернення до іменника як твірної бази зумовлене тим, що іменник і дієслово як центральні частини мови становлять ядро словотвірної бази української деривації, а вибрані для дослідження найменування репрезентують великий пласт української лексики, денотати яких відіграють важливу роль у житті людини. Обрання саме зазначених трьох груп твірних зумовлено їх різними семантико-граматичними характеристиками, що дає змогу виявити чинники, які визначають дериваційну поведінку похідних, позначаються на їх словотворчій потужності.

Мета дослідження – виявити структурну та семантичну типологію відповідних відіменникових утворень, виявити чинники, які регулюють дериваційну потужність українських найменувань знарядь праці, частин тіла та металів.

Відповідно до поставленої мети визначаються конкретні завдання:

- проаналізувати чинники, які впливають на словотвірну спроможність твірних іменників;
- розглянути семантичну співвідносність твірних іменників з їх похідними;
- дослідити способи та засоби реалізації словотвірних значень зазначених десубстантивів.

Об'єкт дослідження – відіменниковий словотвір сучасної української мови.

Предмет дослідження – лінгвальні та екстралінгвальні чинники продукування лексем від назв знарядь праці, частин тіла та металів.

Лексико-семантичні групи назв знарядь праці, частин тіла і металів, характеризуючись спільністю загальнокатегоріального значення предметності, протиставляються одна одній низкою лексико-граматичних особливостей, які позначаються на їхньому дериваційному потенціалі, визначають корпус словотвірних значень, з якими можуть утворюватися похідні від окресленого кола твірних. Такі групи твірних є добрим підґрунтям різноаспектного дослідження словотворчої спроможності іменників як класу твірних слів.

Основоцентричні дослідження дериваційного потенціалу іменників передбачають виокремлення досліджуваних твірних із субстантивного простору, інвентаризацію їх, встановлення кількісного складу й внутрішньо групове структурування та характеристику семантико-граматичних особливостей, важливих з погляду їх впливу на словотворення.

Комплексною одиницею визначення й опису словотворчої спроможності класів твірних слів є словотвірна парадигма. Спектр семантичних позицій типової словотвірної парадигми назв знарядь праці, частин тіла та металів та їх реалізація конкретними твірними, протяжність і глибина позицій об'єктивують дериваційну поведінку й словотворчу продуктивність досліджуваних твірних.

2. Аспекти вивчення чинників

Основоцентричне дослідження словотвору передбачає встановлення чинників, що регулюють словотворчу поведінку різноманітних класів твірних лексем. Виявлення таких факторів важливе в сучасній дериватології, оскільки дає змогу встановити певні закономірності процесів словотворення, зокрема у деривації від назв знарядь праці, частин тіла та металів, спрогнозувати утворення нових дериватів, з'ясувати причини нереалізації словотворчої спроможності твірних в окремих семантичних позиціях тощо.

Проблему чинників, які регулюють словотворчу поведінку твірних, вивчало чимало дослідників, хоча на сучасному етапі вона залишається недостатньо вивченою. В українському мовознавстві цього питання торкались В. Грещук [2; 3; 4], Н. Клименко [7], О. Микитин [8], І. Джочка [5], Р. Бачкур [1] та ін. В українському відприкметниковому словотворі особлива роль відведена семантиці твірних ад'єктивів, їх структурним характеристикам та валентності у всіх проявах: «Системними факторами, які детермінують словотворчу поведінку твірного, вважаємо семантику і тісно пов'язану з нею сполучуваність твірного слова» [2, с. 9]. Одним із чинників, що впливають на дериваційну поведінку того чи іншого слова, як зазначає Н.Ф. Клименко, є ступінь словотворення. Виявлено, що чим далі розташований дериват від вершинного члена гнізда, тим нижчою є його словотвірна потужність: «Чим простіша структура словотвор-

чої моделі, тобто чим менший ступінь словотворчих перетворень основи в моделі, тим більшою кількістю слів вона інтерпретується в мові. ... Збільшення складності моделі, зростання ступенів перетворення основи супроводжуються зменшенням кількості слів, у яких втілюється ця словотворча модель» [7, с. 19].

Досліджуючи дериваційну поведінку іменників, визначасмо такий набір чинників їх словотворчої спроможності: кількісні параметри та якісний склад конкретних словотвірних парадигм різних лексико-семантичних груп іменників залежать від лексичної та граматичної семантики вершинного слова, його фонемної структури, активності та сфери функціонування в мові й мовленні, походження тощо. Семантико-синтаксичні зв'язки також зумовлюють словотвірну поведінку твірного іменника.

Схожий набір чинників відіменникової деривації (назви споріднення та свояцтва, назви рідин та абстрактних іменників) визначає й О. Микитин, зазначаючи, що «реалізація дериваційного потенціалу конкретними іменниками залежить від їх семантичних і прагматичних чинників та сполучувальних можливостей. Важливим при інтерпретації словотворчої спроможності є належність твірного іменника до відповідної підгрупи у складі лексико-семантичної чи структурно-семантичної групи. ... Словотворча спроможність твірних іменників безпосередньо пов'язана з їх сполучувальними можливостями, що залежать від семантики твірних. Встановлюючи чинники, які визначають реалізацію відповідного типового словотвірного значення конкретними іменниками, враховуємо також структурні особливості твірних та прагматичні характеристики, що корелюють з частотністю. Нерідко відсутність тих чи інших дериватів зумовлена тим, що відповідне значення адекватно передається несловотвірними засобами» [8, с. 164].

Досліджуючи словотвірний потенціал запозичень в сучасній українській мові, Л. Кислюк доходить висновку також щодо «залежності словотвірного потенціалу від давності запозичення... Великий масив запозичень в українській мові має нульову словотвірну реалізацію. Часто це зумовлено відносно недавнім часом запозичення, або відсутністю соціального замовлення на те чи інше слово» [6, с. 12].

Аналізуючи словотворчу спроможність дієслів конкретної фізичної дії з семантикою творення об'єкта, І. Джочка зазначає,

що «важливим системним фактором, який детермінує словотворчий потенціал дієслів, є їх валентні характеристики. Від твірних дериватів можливе утворення тільки тих похідних, значення яких передбачене валентною структурою мотивувального слова» [5, с. 164], а спостереження над словотворчими можливостями деструктивних дієслів також дають можливість стверджувати: «домінантними чинниками, що детермінують дериваційні трансформації вихідних одиниць, є їх семантика і тісно пов'язана з нею валентність» [5, с. 55]. «... валентним властивостям бази ми належить вагоме місце у процесах породження похідного ...» [5, с. 64].

Характер словотвірного потенціалу іменника залежить значною мірою від його семантичної структури: предметно-ідентифікувальні чи означувані імена, денотативний чи сигніфікативний характер семантики, вид відношення до референта (онтологічний, функціональний чи епістемічний). Більшість російських дослідників основним фактором, який корелює зі словотворчими можливостями різних класів твірних слів, зокрема іменників, вважають семантичний компонент: на реалізацію словотворчих можливостей іменників впливають різноманітні фактори, однак головну роль при цьому відіграє семантичне обмеження їх сполучуваності з афіксами. При аналізі словотвірних можливостей відіменникових субстантивів звертаємо увагу на семантичний фактор, оскільки здатність реалізувати значення в похідному залежить від семантичних характеристик твірного слова

Визначаємо загальні особливості, які є спільними для словотвору різних лексико-граматичних груп слів. Спостерігаються такі загальні закономірності в будові словотвірних парадигм різних частин мови: 1) у слів частовживаних словотвірні парадигми багатші, ніж у слів рідковживаних; 2) у слів нейтральних словотвірні парадигми ширші, ніж у слів стилістично забарвлених; 3) у слів, що мають вільну сполучуваність, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що мають обмежену сполучуваність; 4) у слів, які стосуються цілеспрямованої діяльності людини, сфер, важливих для життя людини, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що називають явища іншого гатунку”.

Аналізуючи словотворчу здатність російських назв осіб, зазначаємо, що найбільш вагомий фактор – мотивованість / немотивованість

назв осіб. Валентність немотивованих одиниць в 2,2 рази вища від валентності мотивованих.

Крім цих чинників, виявляються й інші, які зумовлюють високу або низьку словотвірну валентність назв осіб, а саме: мотивованість / немотивованість вихідних назв осіб, їх словотворча структура і ступінь словоутворення (для похідних), кількість лексичних значень, входження до складу антонімічних пар, функціонально-стилістичні властивості, походження (питомо російські – іншомовні назви осіб), фонетична довжина (кількість складів), характер фіналі основи, «домінантність» (здатність назви особи виступати домінантою синонімічного ряду), належність до спільного роду.

Л. Денисик, досліджуючи речовинні іменники, зазначає, що на словотворчі потенції речовинних іменників впливають морфологічні, словотвірні, морфонологічні, семантичні характеристики мотивувальних основ, їх належність до лексики обмеженого вживання, новизна значної частини досліджуваної, особливо термінологічної, лексики, факторами, які негативно відбиваються на словотворчих можливостях твірних основ, виступають їх дериваційна і семантична мотивованість.

Схожий набір факторів, які впливають на словотворчу спроможність твірних, виділяють інші науковці. Вони наголошують на семантичних і формальних, структурних та словотвірних обмеженнях, а також стилістичних та лексичних. Ці чинники впливають на сполучуваність основ з афіксами. Найбільш вагомим дослідниця вважає семантичний фактор, який вбачає у несумісності значень морфем.

Серед формальних обмежень виділяють такі особливості звукового та силабічного складу похідних: а) характер кінцевого звука основи, в тому числі наявність певних сполучень приголосних в кінці основи; б) можливість чергувань; в) кількість складів; місце наголосу в твірному та можливому похідному.

Чіткою є типологія чинників словотворчої спроможності, встановлена Р.Бачкуром, який виділяє 2 групи чинників. До першої належать різноманітні ознаки твірних слів як одиниць лексичної та граматичної систем мови: багатозначність / однозначність, конотативність / нейтральність, символічність / несимволічність, домінантність / не домінантність, синонімічність / несинонімічність, похідність / непохідність, велика фонетична довжина / мала фонетична довжина,

структурно-морфологічна складність / структурно-морфологічна простота, іншомовність походження / неіншомовність (питомо українські лексеми), наявність повної словозмінної парадигми / дефектність словозмінної парадигми, стилістична й функціональна нейтральність / стилістично-функціональна маркованість (діалектне, просторічне, розмовне, застаріле та под.) [1, с. 150].

Другу групу формують позамовні характеристики денотатів, які репрезентовані аналізованими твірними. Такі характеристики (релігійно-містичне використання рослини чи тварини (у культах, обрядах, замовляннях тощо) / релігійно-містична немаркованість найменування тварини чи рослини; частотність / нечастотність, яка відображає важливість денотата в практичній діяльності людини; поширення тварини чи рослини на Україні / екзотичність, декоративність рослини чи тварини; вимерлий вид рослини чи тварини / наявний нині вид рослини чи тварини; свійська (культурна) тварина чи рослина / дика (дикоросла) тварина чи рослина; таксономічний клас рослини чи тварини [1, с. 164]) опосередковано також впливають на словотворчу спроможність твірних іменників.

Таким чином, вище наведена сукупність чинників, які регулюють словотворчу спроможність певних лексико-тематичних груп, є досить повною, однак не відображає усіх причин, які є характерними для досліджуваних тематичних груп: назв знарядь праці, назв частин тіла та назв металів. Тому є необхідним їх уточнення та доповнення.

3. Чинники словотворчої поведінки контрарних іменників у сучасній українській мові

Українські назви знарядь праці, частин тіла та металів входять в лексичну систему української мови як певні лексико-семантичні групи слів. Беручи до уваги семантичні характеристики досліджуваних твірних, їх структурні і функціональні параметри, визначимо домінантні чинники, які впливають на словотворчу спроможність досліджуваних груп твірних.

Такими для твірних є: лексична семантика; символічність значень; стилістична маркованість; синонімічність; структурна складність, похідність / непохідність; системне заміщення (йдеться про надлишковість деривата за умови, що від іншого твірного утворений дериват

із іншим формантом, але тим самим значенням або його місце в лексичній системі мови заступає спільнофункціональна мовна одиниця несловотвірної структури).

Лексична семантика. Можливий набір та кількість потенційних дериватів перш за все залежить від належності твірного субстантива до певної лексико-семантичної групи і характеру лексичної семантики назв знарядь праці, соматизмів чи металів.

Серед назв знарядь праці найбільшу кількість похідних продукують назви сільськогосподарських знарядь праці та назви знарядь побутового (хатного) користування: *голка* (*голючка, голкар, голковий, голчаний, голкоподібний, голчастий* (у 1 знач.), *голчастий* (у 2 знач.)), *граблі* (*грабельки, граблики, грабляр, грабилно, граблина, граблище грабельний, граблистий* (розм.)), *лопата* (*лопатка, лопаточка, лопатник, лопатилно, лопатний, лопатити*), *мітла* (*мітлище, мітляр, мітлище, мітлиця, мітловий, мітлоподібний, мітластий*) та ін.

Серед назв частин тіла найбільш продуктивними є назви зовнішніх частин тіла: *голова* (*голівка, головка, головище, головешка* (у 2 знач.), *наголовник, наголовок, приголовчик, головань, головач, головко* (розм.), *зірвіголова, крутиголова, пробийголова, урвіголова, узголів'я* (узголів'я), *приголів'я* (приголов'я), *приголовач, головний, білоголовий, бритоголовий, круглоголовий, пло(а)скоголовий, пустоголовий, русоголовий, сивоголовий, срібноголовий, твердоголовий, тупоголовий, чорноголовий, головоломний, одноголовий, п'ятиголовий, тисячоголовий, дубоголовий, собакоголовий, головатий* (*головастий*), *безголовий, стрімголов* (у 1 знач.), *сторчголов, суньголов*) та ін.

Серед назв металів продуктивнішими є назви власне металів, назви сплавів є менш продуктивними. Найбільш повно дериваційний потенціал реалізують назви *алюміній* (*алюмінат, алюмель, алюмінід, алюмініон, алюмофосфат, алюмогель, алюмосилікати, алюмоферит, алюмінієвий, алюмоамонієвий, алюмокалієвий, алюмокобальтмолібденовий, алюмокремнієвий, алюмонатрієвий, алюмокельмолібденовий, алюмооксидний, алюмоплатиновий, алюмінієорганічний, алюмінотермічний, алюмінієвий, алюмініювати, алюмініувати*) та ін.

Символічність твірних лексем. Символічного змісту набувають у українців назви засобів виробництва, передовсім ті, які використовуються у хліборобській праці, назви предметів побуту. Так, наприклад,

іменник *коса* в загальноєвропейській традиції символізує смерть, загибель, а стара жінка з косою є уособленням наближення смерті. Коса для українського селянина завжди була і є засобом праці.

Доволі часто в семантичній структурі назв частин тіла також спостерігаємо розвиток символічного компонента.

Із назв органів найбільш широко використовується в національній символіці слово *серце*. Очевидно, що ці символічні компоненти сприяють утворенню низки демінутивів від твірного *серце* (*серденько* – *серденя* – *сердечко*), які вживаються, наприклад, у функції звертань в народних піснях (пор. “*Сонце низенько, вечір близенько, вийди до мене, моє серденько*” (нар. пісня).

В українській культурі виділяється образне сприймання *чуба*, *чуприни* як символу чоловічої краси, мужності, гідності (пов’язане з козацьким звичаєм відрощувати чуб-оселедець). Ознакою чоловічої краси та мужності також є *вуса*. Символічне значення лексеми *вуса* знайшло відбиток у зворотах із наповненням “розум, стриманість, спокій, увага”, пор. *мотати на вус, і в вус не дути* та ін.

Значний внутрішній зміст несуть такі назви частин тіла, як *око*, *губи*, *брови*, *ніс*, *коса*. Так, слово-символ *око* усвідомлюється як поняття всевидючості; слово-образ *губа* уособлюється із пихатістю; *брови* позначають незадоволення, гнів; *ніс* в українського народу є уособленням людської пихи, зарозумілості, підвищеної цікавості. Образ *коси* усвідомлюється в українців як символ дівочої краси та честі.

Символічні нашарування в семантиці назв частин тіла сприяють продуктивності твірних лексем.

Серед назв металів широко використовуються в українській символіці образи *золота* та *срібла*, що уособлюють щось цінне, красу, добробут, високу оцінку. Слово *золото* часто вживається як звертання до близької людини. Слова-образи *золото* та *срібло* нерідко складають один комплекс (*срібло-золото*).

Стилістична маркованість. До семантичної структури аналізованих груп твірних, крім прямого лексичного значення входять спеціальні, термінологічні, діалектні, розмовні, застарілі та ін. Стилістичне маркування аналізованих твірних здебільшого спричиняє обмеження їх словотвірних можливостей. Належність твірного до класу рідковживаних, застарілих, розмовних, вульгарних та ін. зумовлює йог

о обмежене вживання, а звідси – послаблення словотвірних можливостей, ступінь реалізації яких залежить від потреб спілкування.

Серед різноманітних назв знарядь праці засвідчено чимало стилістично маркованих слів, які характеризуються низькою (а то й нульовою) словотворчою спроможністю. Таких лексем нараховується 124. Найбільше зафіксовано спеціальних іменників (із позначкою *спец.*), численними є діалектні утворення та лексеми, які вживаються в технічній галузі та в розмовно-побутовому мовленні. Наприклад: *рискаль*, *бук* (у 2 знач.), *конопатка*, *скісок* та ін.

Більшість із наведених слів дериваційно непродуктивні. Серед стилістично забарвлених назв знарядь праці найбільш продуктивними є іменник *топір* (історизм (у 1 знач.), діалектизм (у 2 знач.)) (*топірець* (*топорець'*), *топірчик*, *топорисько*, *топорище*) та архаїчна лексема *рало* (*ральце*, *ралиця*, *ралити*).

У лексикографічних працях української мови чимало назв знарядь праці засвідчені із позначками *спец.*, *гірн.*, *мед.*, *текст.*, *мех.* та ін. Такі лексеми є дериваційно непродуктивними або їхня продуктивність виявляється поодинокими дериватами, пор.: *желонка* (гірн.) – *желонник*, *конопатка* (спец.) – 0 дериватів та ін.

Із великої кількості назв знарядь праці із назв первісних знарядь словник фіксує лексеми *диба*, *кельт²*, *різець*, *рубило* та *скребло*. Ці назви є словотворчо інертними. Словотворча непродуктивність аналізованих найменувань зумовлена відсутністю денотатів. Первісними, давніми є знаряддя *дрюк* та *палиця*. Але, на відміну від архаїчних знарядь *диба*, *кельт²*, *різець*, *рубило* та *скребло*, ці назви й досі існують у практичній життєдіяльності мовців, що й зумовлює дериваційну спроможність твірних (*дрюк* – *дрюччя*, *палиця* – *палічка*, *паліччя*, *палічний*). Часова поява знарядь праці відбилася і на словотворчій спроможності назв сільськогосподарських ручних знарядь та сільськогосподарських назв механізованих. Більш продуктивними є назви ручних знарядь. Механізовані знаряддя з'явилися значно пізніше, з удосконаленням техніки, що й вплинуло на розвиток похідних.

Така ж тенденція простежується і у назвах частин тіла. Серед соматизмів засвідчено лише кілька твірних лексем, які в лексикографічній літературі подаються із позначками *анат.*, *біол.*, у яких спостерігається низька продуктивність або нульова. Наприклад, словотворчо

непродуктивними є іменники – назви *глотка* (анат.) – *носоглотка*, *еністрофей* (анат.) – 0 дериватів, *стремено* (анат.) – 0 дериватів, *суреля* (анат.) – 0 дериватів, *яйцепровід* (біол.) – 0 дериватів та ін.

Серед назв частин тіла стилістично забарвлених твірних нараховується 119, серед яких є чимало розмовних, діалектних та анатомічних назв: *апендикс*, *бабешки*, *баки*, *бакени*, *балухи*, *банька*², *баньки*, *башка*, *бебехи*, *бельбахи* (*бельбухи*), *борлак* та ін.

Серед стилістично маркованих назв частин тіла найбільшим дериваційним потенціалом наділені розмовні назви (*вирла*, *в'язи*, *пазуха* – *вирлач*, *вирлатий*; *в'язний*, *в'язистий*; *пазушка*, *пазушний*) та діалектні (*циба*, *хава* – *цибань*, *цибатий*, *цибати*; *хавка*, *хавкати*). Інші твірні непродуктивні.

На відміну від назв знарядь праці та соматизмів, у назвах металів є продуктивними як деякі давні назви, так і сучасні. Засвідчено такі давні лексеми: *вісмут*, *гірчець*, *курчатовій*, *марганець*, *оливо 1*, *серебро*, *стиж*², *сребро*, *цина*. Майже усі їх сучасні відповідники є продуктивними.

Продуктивність лексем на позначення металів пов'язана з тим, що і твірні, і деривати широко використовуються у спеціальній (переважно хімічній) літературі. Інакше кажучи, в мові фахової літератури існує необхідність виникнення відповідних дериватів – термінів, що позначають різноманітні вироби з металів, сполуки металів і т.ін.

Таким чином, проведені дослідження дають підстави стверджувати, що фактор стилістичної маркованості словотворчо стимулює лексико-семантичну групу назв металів, а на лексико-семантичній групі назв знарядь праці та назв соматизмів відбивається частково, а в поодиноких випадках гальмує їх дериваційний потенціал.

Синонімічність аналізованих твірних. Окрім аналізованих характеристик твірного (символічність семантики, стилістична маркованість) на його словотворчу спроможність впливає також наявність чи відсутність синонімів до твірних назв. Зазвичай у синонімічному ряді твірних словотворчу продуктивність виявляє домінантна лексична одиниця синонімічного ряду, інші є малопродуктивними або зовсім не продукують похідних.

Так, серед назв ручних інструментів *барда*, *бартка*, *сокира*, *тесак*, *топір* найбільшою продуктивністю характеризується субстантив

сокира (*сокирка, сокирчина, сокирисько, сокиряка, сокирник, сокирище, сокирки, сокирний, сокирячий*). Від іменника *топір* утворено деривати *топірець* (*топорець*¹), *топірчик, топорисько, топорище*. Решта твірних лексем не зреалізували дериваційний потенціал.

Серед назв частин тіла засвідчені такі синонімічні ряди: *живіт* (*животик*), *черев* (*черевце, черевина, начеревник, підчеревник, черевань, підчеревина, підчеревина, черевний, череватий, голічерева, догоричерева, долічерева*), *пузо* (*пузце, пузан, пузань, голопузій, товстопузій, пузатий*), *лоно* (0 дериватів), *вирла* (*вирлач, вирлатий*), *сліпи* (0 дериватів) та ін. Отже, специфікою таких твірних синонімів є те, що здебільшого лише одна – дві лексеми є словотворчо активними, а решта виступають як словотворчо інертні лексеми.

Серед назв металів трапляється чимало лексем, які перебувають у синонімічних відношеннях. Переважно у синонімічних рядах словотворчо продуктивним є лише один член цього ряду, а інші синоніми характеризуються низькою словотворчою здатністю, або є словотворчо інертними.

Структурна складність, похідність/ непохідність. Дослідження СП назв знарядь праці, частин тіла та металів підтвердило загальну тенденцію, згідно з якою чим простіша лексема за своєю будовою, структурою, тим активніше вона залучається до процесів творення слів. Складні слова характеризуються низькою словотворчою здатністю. Абсолютна більшість із аналізованих твірних лексем, зокрема, *бурякокомбайн, бурякокопач, бурякомийка, бурякорізка, бурякопідіймач, валкоутворювач, газонокосарка, електроплуг; травохід, яйцепровід; екавольфрам* та ін., які словотворчо непродуктивні.

Із структурною складністю твірних лексем тісно пов'язаний параметр “похідності/непохідності” аналізованих субстантивів. При цьому спостерігається така закономірність: словотворчо непохідні твірні слова на позначення знарядь праці, частин тіла та металів становлять ядро їх бази словотворення в сучасній українській мові, а похідні твірні – периферію, пор.: *чапля* – *чаплиїльно, чаплийка*; *шарошка* – *шарошечний, шарошковий* та ін., але *льономолотарка* – 0 дериватів, *льоносівалка* – 0 дериватів та ін.; *бік* – *бочок, бокастий (бокатий)*; *кулак* – *кулачок, кулачище, кулачки, кулачний* але *носоглотка* –

І дериват (*носоглотковий*), *очеревина* – 1 дериват (*очеревинний*); *ртуть* – *ртутний*, *ртутити* але *еквольфрам* – 0 дериватів та ін.

Системне заміщення. Серед назв знярядь праці небагато лексем, які називають один і той же предмет. Із таких лексем – назв знярядь праці продуктивними є переважно лише один - два деривати, хоча зустрічаються такі пари іменників, у яких утворюються деривати від двох назв. Оскільки від твірного *батіг* утворені похідні *батіжок*, *батожишно*, *батожистий*, *батожити*, то надлишковим в лексичній системі були, наприклад, **байбарачок*, **байбаристий*, **байбарити* і т.д. Не можна очікувати дериватів із значенням “діяти за допомогою того, що названо твірним” від таких назв знярядь праці, як *гаранник*, *малахай*, *пуга*, оскільки із вказаною семантикою утворений дериват від іменника *бич* – *бичувати*. Із таким словотвірним значенням не утворюється дериват **лопатити* від *лопата*, бо є похідне *копати*; **лопатор*, пор. *плугатор*, бо є *копач*.

Серед соматизмів зустрічаються, наприклад, лексеми *рука*, *лівиця*, *правиця*, *шультга*, *лапа* та ін. Деривати утворюються лише від твірного *рука* (*ручки*, *ручення* (мн.), *ручка*, *руця*, *ручиця*, *ручисько*, *ручище*, *наручники*, *наручні*, *наруччя*, *підручник*, *поручата*, *поручі*, *поручні*, *поруччя*, *рукав*, *рукавиця*, *руків'я*, *рукоятка*, *рукоять*, *рукохід*, *рукоблудник*, *ручний*, *білорукий*, *довгорукий*, *криворукий*, *сухорукий*, *тонкорукий*, *рукоблудний*, *рукодайний*, *рукопаишний*, *рукописний*, *рукотворний*, *однорукий*, *сторукий*, *рукатий*, *ручкається*, *рукоблудничати*, *власноручно*, *вправоруч*, *врукопаш* (*рукопаш*, *врукопашу*), *нашвидкоруч*, *обіруч*, *одноруч*, *саморуч*, *голіруч*, *попідруки*, *попідруч*, *попідручки*). Решта твірних лексем не зреалізували дериваційний потенціал. Оскільки є спродуковані деривати від іменника *рука*, то немає потреби утворювати похідні від інших лексем із цим же значенням. Так, на місці слів *правиця*, *лівиця* та ін. ми часто вживаємо лексему *рука*, або можемо використовувати сполучення слів *права рука*, *ліва рука*.

Серед іменників на позначення металів зустрічаються пари синонімічних заміників. У мовленні ми частіше послуговуємося такими назвами металів як *залізо*, *золото*, *мідь*, *срібло* та ін., що й впливає на високу продуктивність цих твірних. Назви *ферум*, *аурум*, *купрум*, *аргентум* є дериваційно неспроможними. Аналізований чинник також впливає на використання форм множини у назвах металів.

Важливими чинниками, які визначають словотворчу поведінку аналізованих класів слів, є позамовні чинники, зокрема важливість того чи іншого денотата, який вербалізується твірним, у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини. У межах окреслених груп лексики можна виокремити цілий ряд твірних слів, які вказують на важливі для людини метали (*залізо, золото, срібло* та ін.), знаряддя, які використовуються найчастіше (*коса, лопата* та ін.), частини тіла, яким приділялася увага і які наділялися різноманітними міфічними й асоціативно-образними властивостями (*рука, око, язик, серце* і под.).

Українці – споконвічні хлібороби, ратаї, тому й особливе значення для нас мають інструменти та знаряддя, які полегшують працю під час сільськогосподарських робіт. Назви таких знарядь є високопродуктивними. Продуктивними є й ті знаряддя праці, які використовуються в побуті: для прибирання, готування їжі та ін.

Важливість частин тіла для людського світогляду пов'язана з антропоморфним мисленням давніх українців, олюдненням доквілля тощо. Саме тому людські емоції та почуття проєктуються на окремі частини тіла (кохання чи інші емоції – *серце*; біль, ненависть – *зуби* (“сціпити”); страх – *ноги* (“серце в п'яти”, “ноги на плечі” та ін.), увага – *вуха*; стосунки між людьми також “матеріалізуються”, прив'язуючись до частин тіла (вітаються, подаючи руку і под.). Назви таких частин тіла є чи не найдавнішими в мові (ще з праіндоевропейського чи праслов'янського періоду) і вони продукують велику кількість похідних, наприклад: *рука* (*ручки, рученята* (мн.), *ручка, руця, рущиця, рущисько, рущище, наручники, наручні, наруччя, підручник, поручата, поручі, поручні, поруччя, рукав, рукавиця, руків'я, рукоятка, рукоять, рукохід, рукоблудник, ручний, білорукий, довгорукий, криворукий, сухорукий, тонкорукий, рукоблудний, рукодайний, рукопашний, рукописний, рукотворний, однорукий, сторукий, рукатий, ручкатися, рукоблудничати, власноручно, вправоруч, врукопаш* (*рукопаш, врукопашину*), *нашвидкоруч, обіруч, одноруч, саморуч, голіруч, понідруки, понідруч, понідручки*).

Стосовно металів, то важливими для мовців є, з одного боку, ті, які здавна використовуються в господарстві (*залізо, сталь*), виконували й виконують функції грошей (*золото, срібло*) тощо, а з іншого боку, почали активно використовуватися в сучасній промисловості,

з чим пов'язана поява нових виробів, сплавів тощо, які номінуються аналізованими дериватами. Саме тому *алюміній* утворює 22 деривати (*алюмінат, алюмель, алюмінід, алюмініон, алюмофосфат, алюмогель, алюмосилікати, алюмоферит, алюмінієвий, алюмоамонієвий, алюмокалієвий, алюмокобальтмолібденовий, алюмокремнієвий, алюмонатрієвий, алюмокельмолібденовий, алюмооксидний, алюмоплатиновий, алюмініеорганічний, алюмініотермічний, алюмінієвий, алюмініювати, алюмініувати*), *залізо*1 – 20 дериватів (*залізобетон, залізграфіт, залізопорфірін, залізоцемент, заліза* (мн.), *залізко* (у 1 знач.), *залізде, залізьяка, залізний, залізоамонійний, залізовуглецевий, залізорудний, залізонікелевий, залізохромовий, залізоплавильний, залізопрокатний, залізоробний, залізовмісний, залізистий, залізний*), *золото*1 – 14 дериватів (*золотце, золотник*¹, *золототисячник, золотар, золотодобувач, золотошукач, золотопромисловець, золотий* (у 1 знач.), *золотоносний, золотосайний, золотоканий, золотовмісний, золотий, золотити* (у 1 знач.)), *платина* – 11 дериватів (*платинат, платиніт, платиноїди, платиноз, платинотипія* (спец.), *платиновий, алюмоплатиновий, платинохлористоводневий, платиновмісний, платиновий, платиноподібний*), *срібло*1 – 22 деривати (*срібник* (у 2 знач.), *срібняк, срібляк, срібляник* (у 2 знач.), *сребреник, срібляр, сріблолюбєць, срібний* (у 1, 3-7 знач.), *сріберний, срібряний, сріб'яний, сріблоорганічний, сріблолюбний, сріблоносний, сріблоплавильний, сріблотканий, срібносайний, срібловмісний, сріблистий, среб'яний, срібляний* (у 1 знач.), *сріблити* (у 1 знач.)), *сталь* – 15 дериватів (*сталініт, сталєбетон, сталевар, сталеливарник, сталеплавильник, сталепрокатник, сталетопник, сталеливарня, сталетопня, сталевий, сталійний, сталювий, сталевий, сталити, сталювати*), *уран*2 – 12 дериватів (*уранат, уранізм, ураніл, уранініт, трансурани, актиноуран, уранопластика, уранофобія, урановий, уран-графітовий, урановмісний, урановий*) та ін.

Натомість твірні, денотати яких менш важливі для пересічного мовця (скажімо, інструменти вузького функціонального призначення, назви апаратів, приладів, пристроїв та ін., назви окремих кісток у вусі чи носі, наростів, назви шкірного покриву, м'язів, залоз та частин нервової системи, метали – лантаноїди тощо) є малопродуктивними або й словотворчо інертними. Наприклад, не утворюють дериватів такі

лексми, як *флюгер, форсунка, чесалка* та ін.; *епістрофей, кадик, кукса, панкреас, райдужка* та ін.; *гірчець* (заст.), *станум* та ін.

Таким чином, важливість назв знарядь праці, частин тіла та металів у господарстві та життєдіяльності людини позитивно відбивається на словотворчій спроможності аналізованих груп твірних.

Важливість тих чи інших предметів у житті мовця репрезентована, як свідчать дослідники, частою вживання в мовленні лексем, які їх називають. Так, В. Грещук стверджує, що у комунікативних потребах відображається значущість слів у практичній діяльності людини, а вона, в свою чергу, корелює з частотою використання слів у мовленні. Ймовірність появи похідного на базі твірного більша в того слова, частотність якого вища. Тому при аналізі дериваційної здатності твірних різних класів слів, а, зокрема, назв знарядь праці, соматизмів та металів необхідно звертати увагу на частотність твірного, яка позначається на комунікативних потребах мовця. Однак частотний словник української мови фіксує частотність вживання лексем тільки у художніх текстах, не беручи до уваги різні технічні, анатомічні та хімічні посібники та довідники, тому потрібно використовувати дані цього словника з відповідними поправками.

4. Висновки

Чинники, які впливають на дериваційний потенціал твірних слів, об'єктивуються в словотвірній парадигмі, а спроможності словотворчого потенціалу твірного визначають тип словотвірної парадигми. Серед таких чинників виділяємо лінгвальні (сюди належать різноманітні лексико-граматичні категорії, які властиві аналізованим твірним, особливості стилістичного функціонування, структурна складність та похідність/непохідність аналізованих назв знарядь праці, частин тіла та металів) та екстралінгвальні, які пов'язані із важливістю у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини.

Дослідження показало, що є певні фактори, які пов'язані із високою продуктивністю твірного (лексична семантика, непохідність, господарсько-практичне використання). Деякі із чинників, навпаки, сповільнюють утворення дериватів, позначаються на низькому дериваційному потенціалі (стилістична маркованість, неможливість спо-

лучування основ лексем з певними афіксами, структурна складність твірної лексеми, надлишковість деривата).

Варто зазначити, що деякі із чинників у різних аналізованих тематичних групах виявляються по-різному. Наприклад, стилістична маркованість словотворчо стимулює лексико-семантичну групу назв металів, а на лексико-емантичну групу назв знарядь праці та назв соматизмів відбивається частково, а в поодиноких випадках гальмує їх дериваційний потенціал.

Відзначимо також комплексний характер дії чинників. Наприклад, на нульову продуктивність твірного *гірчець* впливає не лише наявність синоніма *магній*, але й архаїчність самої лексеми *гірчець* (пор. також *олово* – *цина* та ін.). Такі чинники, як символічність твірного та важливість того чи іншого денотата, який вербалізується твірним, у господарсько практичній діяльності та життєдіяльності людини мають вплив на високу продуктивність твірного *рука* та ін.

Аналіз типової і конкретних словотвірних парадигм українських найменувань назв знарядь праці, частин тіла та металів показав, що аналізовані твірні словотворчо досить активні, але реалізують свій дериваційний потенціал по-різному. Жоден із аналізованих іменників не утворює дериватів із усіма типовими словотвірними значеннями. В сучасній українській мові на дериваційний потенціал назв знарядь праці, частин тіла та металів великий вплив мають лінгвальні та екстралінгвальні фактори. Серед мовних чинників виділяємо 5 опозицій, які впливають на словотворчу здатність аналізованих субстантивів, а серед позамовних факторів – 2 опозиції. Серед таких чинників виділяємо лінгвальні (сюди належать різноманітні лексико-граматичні категорії, які властиві аналізованим твірним, особливості стилістичного функціонування, структурна складність та похідність/непохідність аналізованих назв знарядь праці, частин тіла та металів) та екстралінгвальні, які пов'язані із важливістю у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини та лексичною семантикою твірного.

Аналіз словотвірних парадигм українських назв знарядь праці, частин тіла та металів доповнює уже здійснені дослідження відіменникових дериватів на засадах основоцентричного словотвору сучасної української мови. Подальші дослідження дериваційного потенціалу інших груп твірних іменників дадуть змогу виявити повну типологію українського відсубстантивного словотвору.

Список літератури:

1. Бачкур Р.О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2004. 248 с.
2. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ : Плай, 2005. 206 с.
3. *Грещук В.В., Грещук В.В.* Епітетна характеристика назв частин тіла та одягу персонажів у новелах Василя Стефаника. *Збірник наукових праць на пошану професора Теодозія Михайловича Возного*. Львів : Растр-7, 2022. С. 407–418.
4. Грещук В.В., Грещук В.В. Епітетна характеристика персонажів у новелах Василя Стефаника. *Василь Стефаник: інтерпретації*. Івано-Франківськ – Варшава : Місто НВ, 2023. С. 590–604.
5. Джочка І.Ф. Словотвірний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2003. 194 с.
6. Кислюк Л.П. Словотворча спроможність речовинних іменників у сучасній українській мові : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2000. 166 с.
7. Клименко Н.Ф. Словотвірна структура й семантика композитних прикметників в сучасній українській мові. Київ, 1984. 251 с.
8. Микитин О.Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменника в сучасній українській мові : дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 1998. 180 с.

References:

1. Bachkur R.O. (2004). *Struktura slovotvirnykh paradyghm ukrajinsjkykh nazv tvaryn ta roslyn* [Structure of word-forming paradigms of Ukrainian names of animals and plants] (PhD Thesis). Ivano-Frankivsk. 248 p. (in Ukrainian)
2. Greshchuk V.V. (1995). *Ukrainskyi vidpryketnykovyi slovotvir* [Ukrainian adverbial word formation]. Ivano-Frankivsk: Plai, 206 p.
3. Greschuk V.V., Greschuk V.V. (2022) Epitetna kharakterystyka nazv chastyn tila ta odiahu personazhiv u novelakh Vasylia Stefanyka [Epithet characteristics of the names of body parts and clothes of characters in Vasyl Stefanyk's short stories]. *Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu profesora Teodoziia Mykhajlovycha Voznoho*. L'viv: Rastr-7, pp. 407–418.
4. Greschuk V.V., Greschuk V.V. (2023) Epitetna kharakterystyka personazhiv u novelakh Vasylia Stefanyka [epithet characteristic in Vasyl Stefanyk's short stories]. *Vasyl' Stefanyk: interpretatsii*. Ivano-Frankivsk – Varshava: Misto NV, pp. 590–604.
5. Dzhochka I.F. (2003). *Deryvatsiinyi potentsial diiesliv konkretnoi fizychnoi dii z semantykoiu stvorennia obiekta* [The derivative potential of verbs of a specific physical action with the semantics of object creation] (PhD Thesis), Ivano-Frankivsk, 194 p. (in Ukrainian)
6. Kysliuk L.P. (2000). *Slovotvirnyi potentsial zapozychen u suchasniy ukraïnskii literaturnii movi* [The word-forming potential of borrowing in modern Ukrainian language] (PhD Thesis)]. Kyiv, 166 p. (in Ukrainian)

Chapter «Philological sciences»

7. Klymenko N.F. (1984). *Slovotvorcha struktura i semantyka skladnykh sliv u suchasni ukrainskii movi* [Word-structure and semantics of compound words in modern Ukrainian language]. Kyiv: Nauk. Dumka, 251 p.

8. Mykytyn O.D. (1998). *Struktarno-semantychna typolohiia slovotvirnykh paradyhm imennykiv u suchasni ukrainskii movi* [Structural-semantic typology of word-forming paradigms of nouns in modern Ukrainian language] (PhD Thesis), Ivano-Frankivsk. 180 p. (in Ukrainian)